

ANTIETK

december 1981
16de jaargang no. 5

Inhoudsopgave

- 305 *Drs. L. Buijsters-Smets*
Illustraties en decoratieve ver-
sieringen voor Feith's roman
'Julia'
- 316 *Drs. H. L. M. Defoer*
Een laat-gotisch schilderijtje
met Sint-Jan voor het ver-
dienen van de aflaten van de
zeven hoofdkerken van Rome
- 321 *J. Schipper, architect B.N.A.*
Een Noordhollandse klaptafel
of een tafelstoel?
- 328 *B. J. van Tent*
Iets over het Chinese theeritu-
eel en enkele Chinese thee-
kommen I
- 333 *J. van Heemskerck*
Veilingen en antiquairs op
nieuwe wegen (Veilingnieuws)
- 336 *H. W. Glerum*
Museumnieuws
- 338 Vragenrubriek
- 339 Tentoonstellingsberichten en
ander nieuws
- 342 Tentoonstellings- en veiling-
agenda
- 343 Kleine advertenties

Redactie:

B. Dubbe, Deventer
Drs. J. de Kleyn, Doorwerth
Dr. Mr. O. ter Kuile, Amsterdam
Drs. G. Th. M. Lemmens, Nijmegen
Prof. Dr. F. van Molle, Leuven

Correspondentie en bijdragen zenden aan:

Redactie secretariaat ANTIETK
Postbus 14, 7240 BA Lochem
Telefoon: 05730-3651

Versijning: elke maand, met uitzondering van
de maanden juli en september

Abonnementsprijs:
voor Nederland f 66,70 per jaar
Buitenland f 96,—
Losse nummers f 7,—

Abonnementen en advertentie-administratie:
Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom bv
Noorderwal 38, 7241 BL Lochem
Telefoon: 05730-3651 Telex: 49642 udol nl
Giro: 850785

Voor België: abonnementen en losse nummers:
VAN HEMELDONCK n.v.
Gasthuisstraat 42, B-2300 Turnhout
Telefoon: 014-41.12.04
Abonnementsprijs: 1.100,— fr. per jaar
Los nummer: 115,— fr. + porto
Kredietbank 413.4152951.50

*Alleenvertegenwoordiging voor advertenties in Bel-
gië:* A.A.A. n.v., de heer J. P. Corné
J. Lemairelaan 31-b.1, B-1080 Brussel
Telefoon: 02-466.68.43

Sole advertisement representative in Great Britain:
J. ARTHUR COOK, 9 Lloyd Square, London
WC1X 9BA, Telefoon: 01-8376315

*Représentation exclusive de la publicité pour la
France:* EMER PUBLICITE, 50 Rue Quai de
l'Hotel-de-Ville, F-75004 Paris, Telefoon: 01-
277.83.44

Losse nummers in Nederland verspreiding door
Van Ditmar B.V., Amsterdam, via Betapress
Gilze.

Wanneer een abonnement niet minstens één
maand vóór het einde van een abonnements-
termijn wordt opgezegd, wordt het automa-
tisch verlengd.

Meningen en feiten, zoals die door auteurs
worden weergegeven, vallen buiten verant-
woordelijkheid van redactie en uitgever.

Druk en lay-out: Lochem Druk

Een laat-gotisch schilderijtje met Sint-Jan voor het verdienen van de aflaten van de zeven hoofdkerken van Rome

H. L. M. DEFOER

In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht bevindt zich een klein Noord-Nederlands schilderijtje uit het begin van de 16de eeuw met een voorstelling van Johannes de Doper (afb. 1)¹. Hij wijst op het lam, dat op het boek in zijn linkerhand ligt. Het lam symboliseert Christus en houdt verband met de woorden van Johannes de Doper, die deze volgens de bijbel (Joh. I. 24) zou hebben gesproken: 'Zie het Lam Gods dat de zonde der wereld wegneemt'.

Terwijl op de meeste voorstellingen Johannes in een landelijke omgeving, zijnde het Jordaandal is afgebeeld, heeft hij hier een kerkgebouw als achtergrond. De weergave van het gebouw is weinig realistisch, maar uit het feit, dat de kerk twee torens heeft, mag men concluderen, dat het hier een belangrijke kerk betreft. Rechts in de lucht is een gouden hoofdletter 'A' geschilderd. Het schilderijtje was het eerste van een reeks paneeltjes, die met letters uit het alfabet waren genummerd, zoals hier zal worden aangetoond. Het was geen deel van een uit een aantal kleine paneeltjes bestaand altaarluik, want het paneel en de met vierbladige rozetjes en bolletjes versierde lijst zijn uit één stuk hout gesneden. Uit de aflopende zijden van de lijst kan men óók opmaken, dat het een zelfstandig schilderijtje was.

De betekenis en de functie van het stuk worden duidelijker, wanneer we onze aandacht richten op met houtsneden versierde boekjes uit het begin van de zestiende eeuw, waarin de

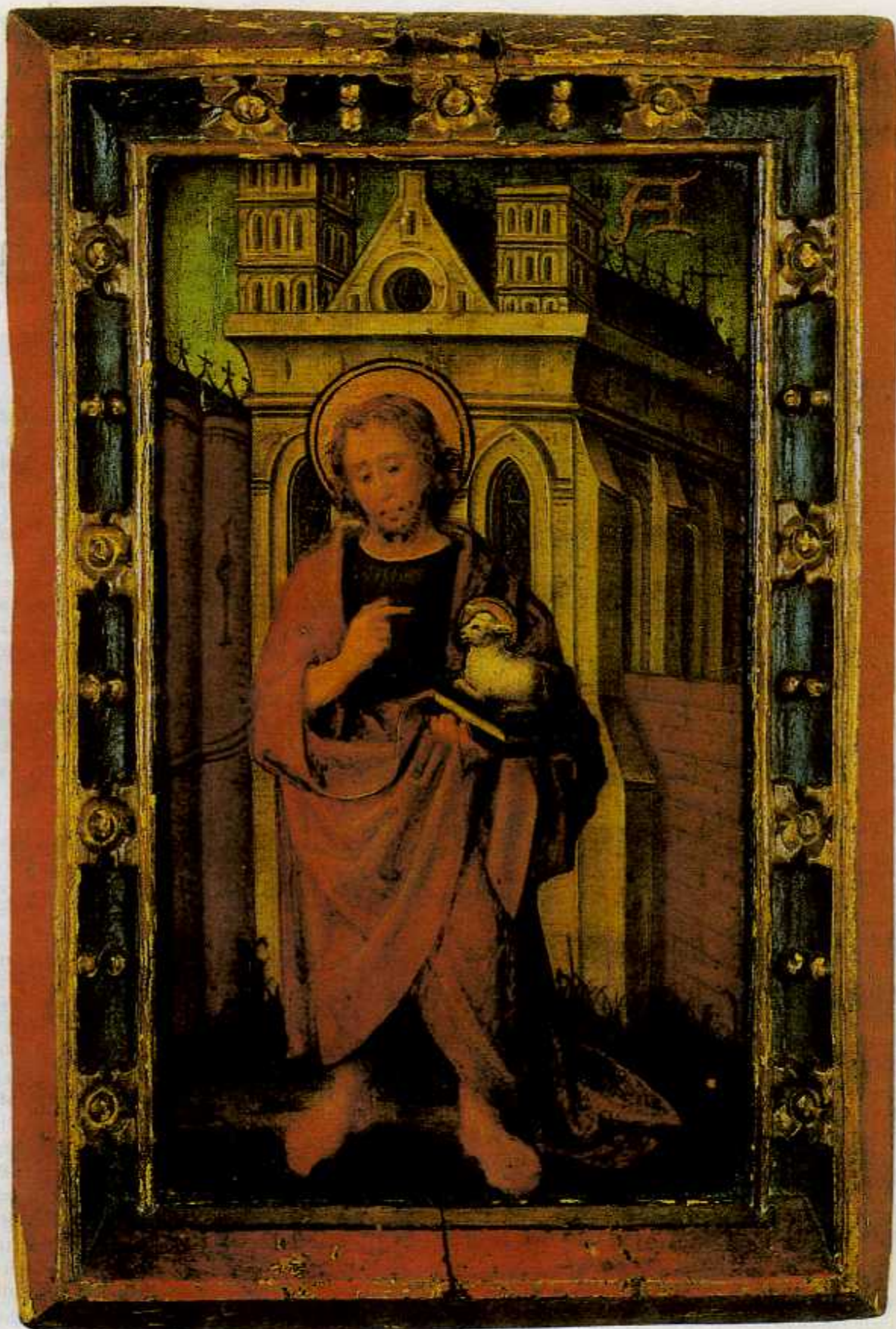
kerken van Rome met de daar te verkrijgen aflaten worden beschreven.

Het verdienen van aflaten heeft in de middeleeuwse geloofsbeleving een belangrijke plaats ingenomen. Het fenomeen aflat houdt verband met de opvattingen in de middeleeuwse kerk over schuld en boete. Wanneer men zijn zonden biecht, worden deze wel vergeven, maar men moet nog wel ter genoegdoening boete doen, bijvoorbeeld door versterving, het maken van bedevaarten, door bepaalde gebeden enz. Wanneer men sterft en zijn boete nog niet heeft volbracht, komt de ziel in het vagevuur. Pas als men daar de boetedoening voltooid heeft, gaat men naar de hemel. Geheelte of gehele kwijtschelding van de penitentie kon men verkrijgen door het verdienen van een gewone of een volle aflat. Deze aflaten kon men onder andere verdienen door het bezoeken van bepaalde kerken, het doen van bedevaarten, het bidden van speciale gebeden enz. De oudste aflaten waren beperkt, maar vanaf de veertiende eeuw werden de aflaten, die men verdienen kon steeds groter en de voorwaarden steeds eenvoudiger².

Een volle aflat kon men aanvankelijk alleen verdienen door deel te nemen of bij te dragen aan een kruistocht. Deze aflat werd de jubilé genoemd naar analogie van het zogenaamde jubeljaar van het oude testament. Het werd om de 7 x 7 jaar gevierd, waarbij schulden werden kwijtscholden in samenhang met

een bedevaart naar Jeruzalem. Toen na de val van Jeruzalem en Akko in 1291 bedevaarten naar het heilig land onmogelijk werden, wist paus Bonifatius VIII (1294 - 1303) de jubilé-aflat te verbinden met de bedevaart naar Rome³. Hij stelde in 1300 het eerste zogenaamde jubeljaar in, dat aanvankelijk als eeuwfeest bedoeld was, maar in de loop van de tijd om de 50, 33 of 25 jaar werd gevierd. Een ieder, die in zo'n jubeljaar binnen 14 dagen de hoofdbasilieken van Rome bezocht, verdiende daarmee een volle aflat. Een eeuw later gaf Bonifatius IX (1389 - 1404) aan bewoners van bepaalde landen en steden de mogelijkheid om, zonder dat men naar Rome hoefde te pelgrimeren, de jubilé-aflat te verdienen. Men moest dan in eigen land of stad een aantal kerken bezoeken en daarbij een som geld storten ten behoeve van het herstel van de kerken van Rome. Deze som moest even groot zijn als een bedevaart naar Rome gekost zou hebben⁴.

Niet alleen in het jubeljaar ook daarbuiten waren echter in Rome veel aflaten te verdienen. Men moest dan de zogenaamde zeven hoofdkerken bezoeken, te weten: St.-Jan van Lateranen, St.-Pieter, St.-Paulus buiten de muren, de St.-Laurentius, de Sta Maria Maggiore, de St.-Sebastiaan en de kerk van het Heilige Kruis. Aan deze kerken en de zich daarin bevindende altaren waren aflaten verbonden, die bij elkaar een volle aflat leken, maar dat niet waren. Over de hoogte van deze aflaten liepen de me-

Afb. 1. Johannes met de
St.-Jan van Lateranen.
Noord-Nederland,
begin 16de eeuw.
Utrecht Rijksmuseum
Het Catharijneconvent.

ningen uiteen. Zij werden in de loop der tijden steeds hoger geschat en aan het begin van de 16de eeuw meende men dat op bepaalde dagen in sommige hoofdkerken een volle aflat te halen was. De explosieve stijging van de te verdienen aflat kan men aflezen uit de gidsen, die vanaf de 14de eeuw voor de pelgrims naar Rome geschreven werden. Deze boekjes zijn vaak reeds kleine Baedekers, waarin ook een geschiedenis van de stad Rome, een beschrijving van de zeven hoofdkerken en een opsomming van de zogenaamde statiekerken zijn opgenomen ⁵.

De statiekerken houden verband met een uit de vierde eeuw stammende gewoonte van de paus om op bepaalde feestdagen in een plechtige processie naar een bepaalde kerk te gaan en daar de mis op te dragen. Vanaf de achtste eeuw nam de paus niet meer persoonlijk deel aan de misviering, terwijl de processie in de veertiende eeuw verdween. Het begrip statiekerken bleef echter bestaan.

Aan deze statiekerken waren reeds in de twaalfde eeuw aflatverbonden, die in de loop der tijden zoals gebruikelijk in omvang toenamen. Het was daarom zaak voor een pelgrim om ook deze statiekerken te bezoeken ⁶. Volgens een in 1519 gedrukt boekje, 'Die costelike scat der gheesteliker rijdoem', zou paus Gregorius I (590-604) ten gerieve van de pelgrims hebben bepaald, dat men de aflat van de kleine statiekerken op hun statiedagen in de zeven hoofdkerken zou kunnen verdienen. Uiteraard een

verzinsel maar daarom voor een laat-middeleeuwse pelgrim niet minder geloofwaardig. Het bovengenoemde boekje is een van de vele vroeg zestiende eeuwse drukjes, waarin wordt aangegeven door welke personen en op welke wijze de aflat te verdienen zijn, zonder dat er naar Rome gereisd hoeft te worden ⁷.

Want net als in het geval van de jubilé-aflat hadden de pausen in de 15de eeuw ook voor het verdienen van de gewone Romeinse aflat mogelijkheden geschapen deze in eigen land, stad of klooster te verdienen ⁸. Het waren speciaal kloosterorden en geestelijke broederschappen, die van dit pauselijk privilege konden profiteren. Het bovenvermelde boekje noemt de regulieren van het kapittel van Windesheim, de benedictijnen, de dominicanen, de franciscanen en de leden van het O.L.-Vrouwegilde en St.-Annagilde in het dominicaner klooster te Haarlem. Om de begeerde aflat te verdienen moesten de leden van deze groeperingen bepaalde gebeden verrichten, die van groep tot groep echter verschilden. Zo moesten de dominicanen voor de afbeeldingen van de zeven hoofdkerken telkens een van de zeven boetsalmen lezen. De afbeeldingen van de kerken zijn als houtsneden in het boekje opgenomen. Het zijn dus geen vrijblijvende illustraties, maar zij hebben een functie bij het verkrijgen van de aflat. Elke houtsnede toont een kerkgebouw met in de deuropening de heilige, waaraan de kerk gewijd is. In de wand van het

Afb. 2. De St.-Jan van Lateranen met Johannes en de besnijdenis. Houtsnede in 'Die costelike scat der gheesteliker rijdoem', Hugo Jansz van Woerden, Amsterdam 1519. Utrecht Rijksmuseum Het Catharijneconvent.

schip is telkens een nis te zien, waarin een van de zeven bloedstortingen van Christus in beeld is gebracht, d. w. z. een van de zeven gebeurtenissen uit het leven van Christus, waarbij deze voor de verlossing van de mensheid zijn bloed heeft gegeven. De eerste bloedstorting is de besnijdenis, de laatste de kruisdood.

De houtsneden zijn genummerd met de eerste zeven letters van het alfabet. Zo toont de houtsnede van de St.-Jan van Lateranen net als ons schilderijtje de hoofdletter 'A' (afb. 2).

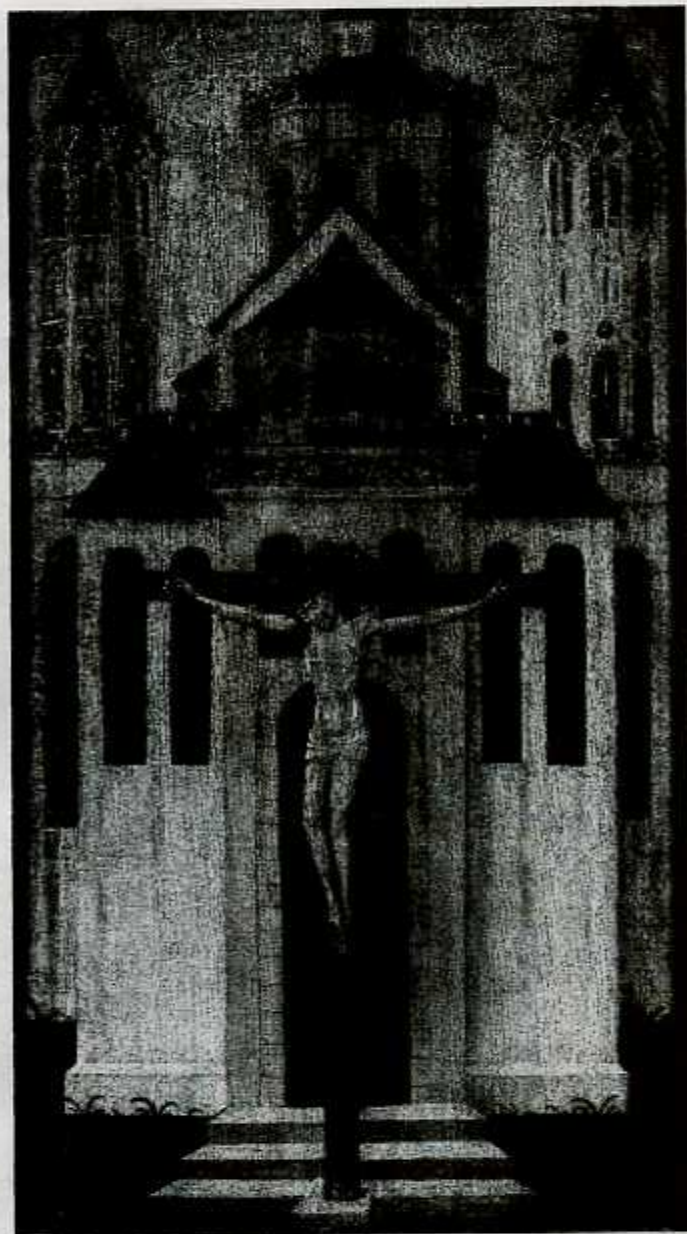
De voorstellingen van de zeven bloedstortingen hebben in ons boekje geen enkel verband met de tekst. In andere boekjes is dat wel het geval. Deze dragen doorgaans als titel: 'Figuren van die seven kercken van Roman daermen die stacien hout vanden aflat der broederschap vander prekerorden van Haerlem'. Het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag schrijft de leden van de broederschap voor om vóór de afbeelding van een van de zeven hoofdkerken op de dag dat het daar static

Een Noordhollandse klaptafel of een tafelstoel?

J. W. H. J. J. J.

Afb. 3. Maria met kind met de Sta Maria Maggiore. Nederrijn, midden 15de eeuw Keulen, Erzbischöfliches Diözesan-Museum.

Afb. 4. Christus aan het kruis met de kerk van Het Heilige Kruis. Nederrijn, midden 15de eeuw, Keulen, Erzbischöfliches Diözesan-Museum.

is, een van de zeven psalmen te bidden, alsmede een gebed tot de patroonheilige van die kerk, voorts een scene uit het lijden van Christus te overwegen en bovendien 'in gehochnisse der seven bloetstortingen ons Heren, als die Figuren deser Kercken wtwysen, sal men lesen, de Gebeden, die by elcke Figure van deser Kercken staen tegen dye seven Doot-sonden' ⁹. Bij de voorstelling van de besnijdenis moet men heel toepasselijk een gebed tegen de onkuisheid bidden.

In dezelfde band als bovengenoemd boekje zit een tweede vroeg zestiende eeuws drukje ingebonden ¹⁰. Het is getiteld: 'Hier begint een cleyne corte Informacie, om te verdienen dye Stacien ende Oflaten der seven Kercken van Romen'. Het vermeldt als voorwaarde: 'Item men sal kieszen seven Altaren in dye Kercke. Off daer so veel Altaren nyet en zyn, seven plaetsen. Ende op een yghelick Altaer oft plaetse een teyken hangen, om die plaetse te kennen. Ende daer toe een cleyne ghemeen Bordeken, daer in sal staen ghescreven: (Hier ist Stacie)' ⁷. Het genoemde 'teyken' kan natuurlijk de naam van de betreffende hoofdkerk zijn, maar waarschijnlijker is het, dat het een afbeelding van de kerk geweest is, die ook voor een ongeletterde begrijpbaar was. Ons paneeltje met de St. Jan van Lateranen zal zo'n 'teyken' geweest zijn. Behalve dit paneeltje zijn mij geen andere soortgelijke schilderijtjes met zekerheid bekend. Waarschijnlijk echter vormen twee paneeltjes uit het

midden van de 15de eeuw, die altijd voor een diptiek werden gehouden, net als ons schilderijtje, onderdelen van een reeks van de zeven hoofdkerken. Het ene paneeltje toont Maria voor een kerk staande, het andere Christus aan het kruis met een kerk als achtergrond. Zij worden bewaard in het Diözesan-Museum in Keulen (afb. 3 en 4) ¹¹.

Het eerste schilderijtje zou de Sta Maria Maggiore kunnen voorstellen en het tweede de kerk van Het Heilige Kruis.

¹ Inv. nr. ABM. s. 37. 38 x 25,5 cm. Herkomst: geschenk van Mgr. G. W. van Heukelum. Catalogus Schilderijen Aartsbisshoppelijk Museum, Utrecht 1948, p. 114.

² De voornaamste literatuur over aflaten is: N. Paulus, *Geschiede des Ablasses im Mittelalter*, 3 delen, Paderborn, 1922-23. W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke Instellingen in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1951, p. 285-293.

³ Zie: Paulus, o. c., dl. 2 p. 101 e.v. Nolet-Boeren, o. c. 290-291. P. C. Boeren, *Heiligdomsvaart Maastricht, schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten*, Maastricht 1962, p. 145 e.v. J. van Herwaarden, *Pelgrimstochten*, Bussum 1974, p. 56 e.v. J. Sumption, *Pilgrimage*, London, 1975, p. 231 e.v. Reeds vóór 1300 werden er waarschijnlijk al jubilé's gevierd. Zie Boeren, o. c. 1962, p. 44 e.v. en p. 145, n. 331.

⁴ Zie: Paulus, o. c. dl. 3. p. 181 e.v. Nolet-Boeren, o. c. p. 290-291. Boeren, o. c. 1962, p. 147. Van Herwaarden, o. c. p. 59. Sumption, o. c. p. 246 e.v.

⁵ Zie: Paulus, o. c. dl. 2, p. 292 e.v. dl. 3. p. 274 e.v. Van Herwaarden, o. c. p. 63-64.

⁶ Zie: A. Beckman, *De oorsprong en de betekenis der Romeinsche staties*, Leuven - 's-Hertogenbosch, 1929. *Liturgisch Woordenboek*, onder redactie van L. Brinkhoff e.a. Roermond 1958-1970, kolom 2581-2584.

⁷ Zie: E. W. Moes, *De Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de zestiende eeuw*, Amsterdam, 1900, nrs. 26, 48 en 49. W. Nijhoff en M. E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 - 1540*, 's-Gravenhage 1923, nrs. 1165, 1279-1283.

Het boekje 'Die costelijke scat der gheesteliker rijcdoem'. Hugo Jansz van Woerden, Amsterdam 1519, 23 augustus, bevindt zich in het Catharijneconvent te Utrecht, inv. nr. P. I. 88. Het staat niet in Nijhoff-Kronenberg o. c. Het bevat een groot aantal verhandelingen over het verdienen van aflaten. Het informeert behalve over de aflaten van Rome en de wijze, waarop die te verkrijgen zijn, ook over de aflaten van het heilig land, de aflaten van de broederschap van de rozenkrans, de broederschap van de zeven weën en bedroeffenissen van Maria e. d. Het telt 92 bladen en meet 13 x 10 cm.

⁸ Zie: Paulus, o. c. dl. 3. p. 278 e.v. Boeren, o. c. 1962, p. 42 e.v. Sumption, o. c. p. 141 e.v.

⁹ Gedrukt door Doen Pietersz. te Amsterdam. Zie: Moes, o. c. nr. 49, Nijhoff-Kronenberg, o. c. nr. 1181. De tekst van het boekje is in zijn geheel afgedrukt bij I. Le Long, *Historische Beschrijvingen van de Reformatie der Stadt Amsterdam*, Amsterdam 1729, p. 465 e.v.

¹⁰ Gedrukt bij Doen Pietersz. te Amsterdam. Zie Nijhoff-Kronenberg, o. c. nr. 1165. De tekst in zijn geheel afgedrukt bij Le Long, o. c. p. 461 e.v.

¹¹ Het schilderijtje met Maria is een bruikleen van het Wallraf-Richartzmuseum aan het Diözesan-Museum. Zie W. Schulten, *Kostbarkeiten in Köln*, Erzbischöfliches Diözesan-Museum. Keulen 1978, nrs. 222 en 223. De paneeltjes meten resp. 57,5 x 33,3 cm en 58 x 33,5 cm. Zij worden zowel in Keulen als wel aan de Nederlanden gelokaliseerd. Het laatste lijkt mij waarschijnlijker.